

Araştırma Makalesi/Research Article**Fuad Sezgin'in GAS Adlı Eseri: Tahlil ve Tanıtım***Fuad Sezgin's GAS: Analysis and Introduction***İbrahim BARCA*****Öz**

Prof. Dr. Fuad Sezgin, hem Müslümanlara hem de Müslüman olmayanlara İslam dünyasının bilime yapmış olduğu katkıları göstermeyi başarmıştır. Bunun ile Batı dünyasına bugünkü gelişmişliklerinin temelinde İslam dünyasının var olduğunu hatırlatan Fuad Sezgin, bir medeniyet durgunluğu yaşayan Müslüman dünyada ise yeniden bir canlanma ve heyecan etkisi yaratmıştır.

İslam bilim tarihçiliğinin son dönemlerdeki en büyük âlimlerinden sayılan Fuad Sezgin, birçok ilmi kurumun açılmasına ve farklı dallara ait yüzlerce ilmi eserin telif edilmesine ve basılmasına öncülük etmiştir. Bizzat onun telif ettiği *Arap-İslam Bilim Tarihi / GAS Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eser, İslam dünyasında biyografi-katalog-bibliyografi alanında bugüne kadar telif edilmiş en kapsamlı eser olarak kabul edilmektedir. Bu makalede Fuad Sezgin'in sözkonusu eseri tanıtılmış ve ona getirilen eleştiriler ve yapılan eklemeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fuad Sezgin, GAS, Tarihu't-Türâsi'l-Arabî, Bilim, Bilim Tarihi.

Abstract

Professor Fuad Sezgin has shown the contributions of the Islamic world to science for both Muslims and non-Muslims. Fuad Sezgin, who reminded the existence of the Islamic world on the basis of today's development in the Western world, has created a revival and excitement effect in the Muslim world which is experiencing a stagnation of civilization.

Fuad Sezgin, one of the greatest scholars of Islamic scientific historiography, led to the opening of many scientific institutions and the copyrighting and printing of hundreds of scientific works of different branches. His work (*History of Arab-Islamic Science / GAS Geschichte des Arabischen Schrifttums*) is considered as the most comprehensive work on biography-catalog-bibliography in the Islamic world. In this article, Professor Fuad Sezgin's work has been introduced and criticisms and additions have been examined.

Keywords: Fuad Sezgin, GAS, Tarihu't-Türâsi'l-Arabî, Science, History of Science.

Geliş Tarihi/Received: 22.04.2019 - Kabul Tarihi/Accepted: 22.06.2019

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları-Bitlis-Türkiye, ibarca@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0835-9061.

GİRİŞ

Prof. Dr. Fuad Sezgin 24 Ekim 1924 tarihinde Bitlis'te doğdu. Erzurum'da ortaokulu ve liseyi bitirip 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne kaydoldu. 1947 yılında Bedî' ilminin tekâmülü konusundaki tezini bitirdikten sonra, Helmut Ritter'in danışmanlığıyla Ebû Ubeyde Me'mar ibn el-Musennâ'nın *Mecâz'ul-Kur'ân* adlı eserindeki filolojik tefsirini konu alan ikinci bir tez hazırladı. Bu tezinin akabinde *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* adındaki takdim tezini 1956 yılında yayımladı. (Sezgin, 1956: 5)

1960 yılında Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan Fuad Sezgin, Frankfurt Frankfurt J. W. Goethe Üniversitesinde araştırma ve öğretim faaliyetlerine devam etti. 1965 yılında Câbir b. Hayyân konusunda ikinci doktora tezini aynı üniversite bünyesinde tamamladı ve bir yıl sonra profesör unvanını kazandı.

1978 yılında Kral Faysal İslamî İlimler Ödülü'ne lâyık görülen Fuad Sezgin, bu ödülün yararlanarak 1982 yılında, Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'ne bağlı olan Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nü kurdu. Prof. Dr. Fuad Sezgin, 1983 yılında Frankfurt'ta kurduğu İslam Bilim Tarihi müzesinde İslam bilginlerinin eserlerinden yola çıkarak sekiz yüzden fazla buluş, alet, araç ve gereçlerin örneğini hazırlatıp sergilemiştir. Aynı binada Fuad Sezgin'in hayatı boyunca dünyanın her yerinden büyük bir özenle, zorluk ve sıkıntılara katlanarak aldığı 45 000 cilt kitap ve 10 000 adet mikrofilmle kurduğu Bilimler Tarihi Kütüphanesi de bulunmaktadır.

Prof. Dr. Fuad Sezgin'in 2008 tarihinde kurduğu ikinci müze, içerisinde yaklaşık 700 eserin sergilendiği İstanbul Gülhane Parkı içerisindeki binada hizmet vermektedir. Prof. Dr. Fuad Sezgin tarafından yazılmış olan 5 ciltlik toplamda 1121 sayfa olan "İslam'da Bilim ve Teknik" adlı katalog eser sözü edilen bu müzelerdeki aletleri tanıtmak için yine kendisi tarafından telif edilmiştir.

2010 tarihinde İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Müzesi'nin faaliyetlerini desteklemek amacıyla Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı kurulmuş, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde kurulan Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Enstitüsü ise 2013 yılında öğretime başlamıştır. 2013 yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde eğitim vermeye başlayan Bilim Tarihi Bölümü'nün kurulmasını sağlamıştır. Bu çalışmalarına ek olarak Fuad Sezgin, 2015 yılında Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yayınevi'nin kuruluşunu sağlamıştır.

Prof. Dr. Fuad Sezgin, geride bizzat kendisinin telif ettiği veya bir şekilde yine kendisinin değişik katkıları ile basılmış yüzlerce cilde varan kitap bırakmıştır. Hayatı boyunca birçok akademik kurum ve kuruluşu üye olmuş olan Fuad Sezgin, ulusal ve uluslararası birçok önemli ödüle ve nişana da lâyık görülmüştür. Cumhurbaşkanlığı genelgesiyle 30 Haziran 2018 de İstanbul'da 94 yaşında vefat eden Fuad Sezgin'in anısına 2019 yılı Prof. Dr. Fuad Sezgin yılı olarak ilan edilmiştir.¹

¹ Fuad Sezgin'in geniş özgeçmişi için bakınız <http://m.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi>, erişim zamanı 21.10.2018.

FUAD SEZGİN'İN GAS ADLI ESERİ

İslam ilim geleneğinde İbnü'n-Nedîm ile başlayan Taşkoprüzade, Kâtip Çelebi Hacı Halife² ile devam eden biyografi-katalog-bibliyografya yazımının en son ve en önemli temsilcilerinden Fuad Sezgin, 1966 yılında Almanca yazdığı **GAS**'adlı eserinin mukaddimesinde evvela İstanbul kütüphanelerindeki yazmalara bakarak Carl Brockelmann'ın Arap-Literatür Tarihi (GAL/Geschichte der Arabischen Literatur) adlı eserine eklemeler yapmak ve böylece eserin bazı eksikliklerini gidermek istediğini zikretmiştir. Ancak zamanla bu eserin sadece bu ekleme ile tamamlanamayacağını anlamış ve GAL'dan da istifa ederek müstakil bir eser yazmaya başlamıştır. (Sezgin, 1991: 1/7, 10-12) Fuad Sezgin'in eserini yazmaya başladığı dönemde Brockelmann'ın GAL adlı eserini geliştirmekle ilgilenen ve farklı ülkelerden seçilen 10'dan fazla akademisyenden oluşan bir komite GAS'ı takdir etti ve Brockelmann'ın eserini geliştirme işini Sezgin'e bırakmaya karar vererek 1967 yılında kendisini lağv etti.

Fuad Sezgin'in 1966'da Frankfurt J. W. Goethe Üniversitesinde yazmaya başladığı GAS'ın ilk cildi 1967'de, 17. cildi ise 2015 yılında basılmıştır. Almanca yazılan GAS'ın tamamı 17 ciltten (8820 sayfa) oluşmaktadır. GAS'ın İslam'ın ilk asrından beşinci asrın ilk çeyreğine kadar (yaklaşık 430/1038-1039) olan dönemdeki ilmi eserlerin ve müelliflerinin tanıtıldığı ilk 9 cildi 1967-1984 yılları arasında E. J. Brill (Hollanda/Leiden) yayınevi tarafından yayımlanmıştır (Hansu, 2016: 221-228), (el-Ömeri, 1983: 235).

GAS'ın ilk cildinin ilk Arapça tercümesi Kahire'deki el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme kurumunun finansmanı ile 1971 yılında Mahmud Fehmî Hicazi'ye yaptırılmış ve neşredilmiştir. İmam Muhammed b. Suud ve Riyad Üniversitesi 1978 yılından başlamak üzere 1988 yılına kadar ilk sekiz cildin tamamını Arapça tercüme ettirerek neşretmiştir. (Sezgin, 1991: 1/9).

GAS'ın ilk cildinin ilk Türkçe tercümesi "Arap-İslâm Bilimleri Tarihi I" adıyla Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanmıştır (İBTAV: 2018).

GAS'ın ilk cildinin ilk Farsça Tercümesi 1987 yılında Tahran'da bulunan Maarif Yayınevi tarafından basılmıştır. Bu tercüme eserin mütercimi ise Doktor Cengiz Pehlivan'dır. 2001 yılında GAS'ın Farsçaya tercüme edilmiş ilk dört cildi İran Kültür ve İslami İrşad Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Söz konusu bakanlığın himayesi altında basılan eseri Hane Kitap Kurumu, Ahmed Rıza Rahimî başkanlığındaki bir heyete "Tarih Nigâreşhâ-ye Arabî" adı ile tercüme ettirmiştir.³

GAS'ın ilk 9 cildinin konuları şöyledir: 1. Cilt: 1. Bab: Kıraât, Kur'an İlimleri, tefsir, 2. Bab Hadis, Tarih, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf; 2. Cilt: Şiir; 3. Cilt: Tıp, Saydeliye/Eczacılık, İlmü'l-Hayevan/Zooloji, Baytara/Veterinerlik; 4. Cilt: Simya, Kimya, Nebat/Botanik,

² Eserleri için bkz. İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. (1971). *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüdi b. Alî b. Zeynü'l-Abidîn, 2 cilt, Tahran: Taşkoprüzâde, A. E. (1985). *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde*, 3 cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye; Kâtip Çelebi, M. (1941). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

³ İlgili tercüme eserlerin künyeleri şu şekildedir: Sezgin, F. (2001). *Tarih-e Nigâreşha-ye Arabî*, trc. Komisyon, 4 cilt, Tahran: Vezaret-e Ferheng ve İrşad-e İslamî, Sezgin, F. (1987). *Tarih-e Nigâreşhâ-ye Arabî*, trc. Cengiz Pehlivan, Tahran: İntişârât-e Maârif.

Ziraat; 5. Cilt: Riyaziyyat/Matematik; 6. Cilt: Felek/Astronomi; 7. Cilt: İlmü'n-Nücüm/Astroloji; 8. Cilt: Lügat/Sözlük; 9. Cilt: Nahiv/Gramer (Sezgin, 2008: 1/19, 55, 113; Baliç, 2013: 37).

GAS'ın ikinci kısmı 11-18. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. 2000-2015 yılları arasında tamamlanan 8 cildin konuları şöyledir: 10. Cilt: Coğrafya ve Haritalar; 11. Cilt: Coğrafya ve Haritalar; 12. Cilt: Coğrafya ve Haritalar; 13. Cilt: Coğrafya ve Haritalar; 14. Cilt: Beşeri Coğrafya; 15. Cilt: Beşeri Coğrafya; 16. Cilt: Retorik ve Edebî teori, Şiir, Antolojiler, Edebî nesir; 17. Cilt: Eğitim ve Eğlence literatürü, (Hansu, 2016: 221-228)

Fuad Sezgin, ilk cildin birinci cüzünün birinci babını Kur'ân ilimleri, kıraat ve tefsir ilimlerine ayırmıştır. Girişte Kur'ân-ı Kerim hakkında bilgiler vermiş ve Kur'ân-ı Kerim'in yazılması ve çoğaltılması hususlarında bilgiler serdetmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in hareketlendirilmesi, harflere noktaların konması, bölümlere (hizib) ayrılması ve kıraat ekolleri, tefsir yazımının başlangıcı, ilk müfessir ve tefsirler değinilen diğer konulardandır. Tüm bu konularda sahâbe döneminden başlamak üzere yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar telif edilmiş eserler ve müellifleri tek tek tanıtılmıştır. Kur'ân ilimleri bölümünde ilk zikredilen müellif, tabiinden İbn Amir'dir. Tefsir konusunda tanıtımı yapılan ilk müellif ise sahabeden Abdullah b. Abbas'tır (Sezgin, 2008: 1/19-25, 55-65).

İlk cildin birinci cüzünün ikinci babını hadise ve hadis ilimlerine ayıran Sezgin, evvela hadislerin rivayeti ile ilgili bilgiler vermiş ve bu konuda Goldziher ve A. Sprenger gibi müsteşriklerin bazı görüşlerini eleştirmiştir. Hadis eserlerinin gelişim seyrini ve geçirmiş oldukları merhaleleri aktarmıştır. Hadis ıstılahları hakkında bilgiler vermiş; sahâbe döneminden itibaren yazının bilindiğine, kullanıldığına, yazı ile aktarımın sonraki dönemlerde de devam ettiğine dair güçlü deliller getirmiştir. Akabinde Fuad Sezgin, başlangıcından yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar hadise dair telif edilmiş eserleri ve müelliflerini –müelliflerin vefat yılına göre- zikretmiştir. Hadis bölümünün ilk müellifi tabiinden Abdullah b. Amr b. el-As'tır. Kur'ân ilimleri, kıraat, tefsir ve hadis ilimlerine ayrılmış olan ilk cildin birinci cüzü 507 sayfaya ulaşmıştır (Sezgin, 2008: 1/115-153).

Fuad Sezgin, ilk cildin ikinci cüzünün birinci faslında İslamiyet'te tarih yazıcılığı konusunda bilgiler vermiş ve tarih yazıcılığının nesep ve meğâzî türündeki eserlerle başladığına değinmiş ve bu alanda eser veren ilk dönemdeki bazı müellifleri ve eserlerini zikretmiştir. İkinci faslında Cahiliye dönemine dair telif edilmiş bazı eserlerden bahseden Fuad Sezgin, bu konuda sahabe döneminden başlamak üzere yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar telif edilmiş eserleri ve müellifleri tek tek tanıtmıştır. Bu bölümde ilk zikrettiği müellif tabiinden Cübeyr b. Mut'im'dir (Sezgin, 2008: 2/12-29). Üçüncü faslında siyere ve meğâziye dair yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar telif edilmiş eserleri ve müellifleri tanıtmıştır. Bu alanda onun tanıttığı ilk müellif tabiinden Saîd b. Sad b. Ubâde el-Hazrecî'dir (Sezgin, 2008: 2/65). Dördüncü faslında genel tarih ve İslam devletinin tarihi konusunda ilk eser veren sahabe Abdullah b. Selâm'dan başlamak üzere yine yaklaşık h. 430 yılına kadar telif edilmiş eserleri ve müelliflerini zikretmiştir (Sezgin, 2008: 2/120). Beşinci faslında şehir ve bölge tarihçiliği hakkında bilgiler veren Fuad Sezgin, tabiinden olan Ebû Kabil'den başlayarak bu alandaki müellifleri ve eserlerini kaydetmiştir. (Sezgin, 2008: 2/195). Altıncı faslında ise kültür tarihi başlığı altında başta şiir, şairler, müzik ve müzisyenlere dair telif edilmiş eserler ve eserlerin müellifleri tanıtılmıştır. Bu hususta ilk zikredilen müellif, Ebû Ömer el-Mürhibî'dir. Siyer ve meğâzî, genel tarih, şehir tarihi ve kültür tarihi ilimlerine ayrılmış ilk cildin ikinci cüzü 309 sayfaya ulaşmıştır (Sezgin, 2008: 2/256).

İlk cildin üçüncü cüzünü fıkıh ilmine ayıran Fuad Sezgin, bu cüzün mukaddimesinin hemen başında, tefsir, tarih ve nahiv ilimlerine ait eserlerin çok erken dönemlerde yazıldığını ve fıkha ait eserlerde de bu durumun geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü ispat edecek deliller serdetmiş ve sahabe döneminden başlamak üzere önemli fakihleri zikretmiştir. Ardından sahabe döneminden başlamak üzere yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar- telif edilmiş eserleri ve müelliflerini zikretmiştir. Fıkıh konusunda ilk zikrettiği müellif, sahabeden Zeyd b. Sabit'tir. Fıkıh ilmine ayrılan bu cüzün sayfa sayısı 399'dur (Sezgin, 2008: 3/10-16).

İlk cildin dördüncü cüzünü akaid ve tasavvufa ayıran Fuad Sezgin, birinci ve ikinci bablarda evvela akaid çalışmalarının ilk dönem siyasi olaylar sonucunda ortaya çıktığını ve yine bu alanda telif çalışmalarının da çok erken dönemde yani hicri birinci asırdan itibaren başladığını belirtmiştir. Ardından tabiiinden Hasan el-Basrî ve onun eserlerinden başlamak üzere yaklaşık 430/1038-1039 yılına kadar- telif edilmiş eserleri ve müelliflerini zikretmiştir (Sezgin, 2008: 4/5-11). Aynı cildin üçüncü babını tasavvufa ayıran Fuad Sezgin, İbn Sîrîn'den başlamak üzere tasavvufa dair eser veren müellifleri ve eserlerini tanıtmıştır. Akaid ve tasavvufa ayrılmış bu cüz, 584 sayfayı bulmuştur (Sezgin, 2008: 4/95-97).

İlk cildin yaklaşık 280 sayfalık son bölümünde Fuad Sezgin, "Dünya Kütüphanelerindeki Arapça Yazmalar Katalogları" diye başlık açmış ve o günkü adıyla Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden başlamak üzere birçok ülke ve şehirde bulunan yazma eserlere dair hazırlanmış katalogları, bu katalogları kimlerin hazırladıklarını ve katalogların hangi kütüphanedeki yazma eserleri içerdiğini kaydetmiştir (Sezgin, 2008: 5/3).

Eserinde evvela konu edindiği ilim dalı ile ilgili doğuş, gelişim ve mevcut hale dair bilgiler veren Fuad Sezgin, özellikle müsteşriklerden o ilme ve o ilmin konularına dair görüşler nakledip tartışır ve kendi görüşlerini delilleri ile beraber serdedir. Akabinde sahabeden başlamak üzere o ilime dair eser bırakmış olan önemli kişileri tanıtmaya başlar. Zikri geçtiği üzere ilk dokuz ciltte başlangıcından 430/1038-1039 yılına kadar geçen süre içinde ilgili alan ve disiplin ile ilgili telifatı zikretmeye çalışmıştır. Vefat tarihlerini esas alarak sıraladığı müelliflerin tam ismini ve vefat tarihini veren Sezgin, ardından kısaca müellifi tanıtır ve ona dair bilgi veren kaynakları –genellikle sayfa sayılarını da vererek- zikreder. Sonrasında ise söz konusu müellifin matbu ve yazma eserlerini belirtir ve buldukları kütüphaneleri zikreder. Sezgin, sadece müellifin eldeki mevcut eserlerini zikretmez, bunun yanında müellife ait kaybolmuş eserleri de belirtir ve hatta müellifi bilinmeyen eserlerden de söz eder. Başlık açıp ele aldığı müellife ait eserleri tanıtırken eserler üzerine yapılmış şerh, haşiye, tercüme, hülasa, zeyil ve reddiye kapsamındaki tüm klasik ve çağdaş dönem çalışmalarını da zikretmeye özen göstermiştir. Ayrıca eserlerin içeriklerine; hangi eserlerde kaynak olarak yer aldıklarına ve kendilerine atıfta bulunan eserlere de değinir (Sezgin, 2008: 5/118; 6/388; 8/5, 13, 233).

Sezgin, konu başlarında o alana dair yazılmış klasik ve modern eserleri, o alana katkı sunan herkesi -buna birçok Müslüman olmayan eski ve yeni dönem ilim insanları dahildir- belirtmeye çalışmıştır. Örneğin Arap matematiğinin kaynakları hususunda Homeros, Pisagor, Hipokrat, Sokrat, Eflatun, Aristo, Eratosthenes, Öklit ve birçok Yunan ilim adamının hayatını eserlerini ve onlarla ilgili bilgi veren kaynakları zikretmiştir (Sezgin, 2008: 5/6-12).

GAS'ın diğer ciltleri gibi birinci cildi de incelendiğinde Müslümanların çok erken dönemden başlamak üzere yazıya önem verdikleri, değişik ilimlere ait eserler kaleme aldıkları ve böylece de birçok ilmin doğmasını ve gelişmesini sağladıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Fuad Sezgin de 1./7. yüzyılda Müslümanlar arasında okuma yazma oranının çağdaşları Batılılarla kıyaslanamayacak derecede ileri bir seviyede olduğunu belirttiikten sonra Kur'an ilimleri ve tefsir; şiir, gramer, hadis, siyer-meğâzî, fıkıh ve tarih ilmi ile ilgili olan eserlerin de yine bu dönemde yazılmaya başladığını dile getirmiştir (Sezgin, 2010: 21-22). Fuad Sezgin, söz konusu savını bu eseri ile ispat etmiş ve Müslümanların ilk dönemden itibaren okuma ve yazmaya önem verdiği ve çok erken dönemden itibaren birçok eserin yazılmış olduğunu göstermiştir.

ELEŞTİRİLER VE EKLEMELER

Profesör Hikmet Beşir koordinatörlüğünde yürütülen bir proje kapsamında, Fuad Sezgin'in GAS'ı üzerine *İstidrakât alâ Tarihi't-türâsi'l Arabî li Fuad Sezgin* adında 8 ciltlik bir zeyl telif edilmiştir. (Yasin vd., 1422: 1/6) Söz konusu zeylde, Fuad Sezgin'in zikretmediği bazı müellifler veya eserlere ait zikretmediği bazı matbu ve mahtut nüshalar ve onların buldukları yerler zikredilmiştir. Bunun yanında Fuad Sezgin'e yönelik yer yer ilmi eleştirilerde de bulunulmuştur (Yasin vd., 1422: 1/53; 2/41).

İstidrakât alâ Tarihi't-türâsi'l Arabî li-Fuad Sezgin adlı zeylin ilk iki cildi kıraat, tefsir ve Kur'an ilimlerine ayrılmış olup bizzat Hikmet Beşir Yasin tarafından telif edilmiştir. Hikmet Beşir Yasin, bu iki ciltte eserler ve müellifler bazında yaptığı eklemelere ek olarak Sezgin'e yönelik eleştirilerde de bulunmuştur. Bu eleştirilerden bazıları şunlardır: Yasin, kıraat konusunda Sezgin'in sahabeden sonra gelen tabiinlerden sadece 5 kişiyi zikrettiğini bunun ise yerinde olmadığını belirtmiştir. Yine Yasin, Sezgin'in bazı müsteşriklerden etkilenerek Kur'an'ı Kerim'e halel getirecek alıntılar yaptığını belirttiikten sonra Sezgin'in Hz. Osman ve Hz. Aişe'ye ait olarak naklettiği "Kur'an'da lahn hata vardır; Araplar bunları kendi lisanları ile düzelterek" rivayetini hem sened hem metin bakımından reddedilmesi gerektiğini uzun uzadıya kaydetmiştir (Yasin vd., 1422: 1/28, 48). Sezgin, kıraat alimi İbn Mücahid'in *es-Seb'âtu fî menâzili'l-Kur'ân* ve *İhtilâfû kurrâi'l-emsâr* adında iki kitabı olduğunu zikretmiş ancak Yasin, bunun aynı kitabın iki farklı ismi olduğunu zikretmiş ve buna dair delillerini sunmuştur (Yasin vd., 1422: 1/88; Sezgin, 2008: 53). Ayrıca Sezgin, İbn Mücahid'e ait *Şevâzzü'l-kırâat* adlı eseri zikretmemiştir (Yasin vd., 1422: 90). Yasin'in Sezgin'e yönelik bir diğer eleştirisi ise "Tefsir" başlığı altında Kur'an ilimlerine dair birçok eseri zikretmiş olmasıdır. Bu yüzden Yasin, başlığın "Tefsir ve Kuran İlimleri" diye değiştirilmesi gerektiğini öne sürmüştür (Yasin vd., 1422:2/7; Sezgin, 2008: 55). Yasin, Sezgin'in eserinde sahâbeden müfessir olarak sadece İbn Abbâs'ı zikretmesini de eleştirmiştir. Yine o, Sezgin'in Goldziher'den etkilenerek İbn Abbâs ve talebelerinin tefsirlerini haksızca eleştirmiş olduğunu dile getirir (Yasin vd., 1422: 2/10-14). Sezgin'in İbn Abbâs ve talebelerini eleştirdiği yönündeki eleştiri de eleştirilebilir. Çünkü Sezgin'in onlar hakkındaki, Kur'an tefsirinin hızlı bir şekilde gelişmesi onların da gelişmesini ve fikri anlamda değişmelerini sağlamış ve bu yüzden de sonradan onlara ait bazı tefsirler arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır, mealindeki sözleri bir eleştiriden daha çok bir anlama ve anlamlandırma ameliyesidir, denilebilir. Onun ilk müfessir olarak İbn Abbâs'ı zikretmiş olması ise bizzat kendisinin de belirttiği üzere İbn Abbâs'ın bu alanda ilk müstakil eseri telif etmiş olmasından dolayıdır.

Söz konusu zeylin Muhammed Ebubekir b. Ali tarafından yazılan üçüncü cildinde akide; Necm Abdurrahman Halef tarafından yazılan dördüncü cildinde hadis; Muhammed Ebubekir b. Ali tarafından yazılan beşinci cildinde fıkıh; Hüseyin b. Kasım tarafından yazılan altıncı cildinde siyer ve tarih; Hüseyin b. Kâsım tarafından yazılan yedinci cildinde şiir ve lügat; yine Hüseyin b. Kasım tarafından yazılan sekizinci cildinde kimya, simya, botanik, ziraat, astronomi, yıldızlar ve gök cisimleri gibi dallara ait Sezgin'in eserinde zikretmediği yazma nüshalar, nüshaların yerleri ya da kütüphanelerdeki kayıt numaraları ve varak sayıları zikredilmiştir. Ayrıca zeyilde bazı müelliflerin Sezgin'in eserinde yanlış yazılmış ölüm tarihleri de düzeltilmiştir (Yasin vd., 1422: 3/3, 5/17, 6/431, 7/5, 8/5).

Dördüncü cildin yazarı Necm Abdurrahman Halef, mukaddimesinde Sezgin'in Suudi Arabistan'daki kütüphanelere gitmemiş olduğunu ve Medine'deki Mahmudiye ve Arif Hikmet kütüphanelerinden ise dolaylı olarak istifade edebildiğini zikretmiştir. Bağdat'taki Irak Müzesi Kütüphanesi, Süleymaniye Vakıflar Kütüphanesi, Süleymaniye Üniversitesi Kütüphanesi de yine Sezgin'in istifade edemediği kütüphanelerdendir. Sezgin, Yemen'e de gidememiş ve San'a'daki kütüphanelerden istifade edememiştir (Yasin vd., 1422: 4/10-13).

Zeylin birinci ve ikinci cildini yazan Hikmet Beşir Yasin ve yedinci cildin yazarı Hüseyin b. Kâsım, Fuad Sezgin'in eserinin 1-9 ciltleri için belirlediği 430/1038-1039 tarih aralığını bazen aştığını ve bu tarihten sonra yapılmış bazı çalışmalara da yer verdiğini belirtmiş ve buna örnekler serdetmişlerdir (Yasin vd., 1422: 4/14, 8/3-4).

Fuad Sezgin'in Buhârî hakkında "eseri sadece eski eserlerin derlenmesidir, fıkıh konularına göre bölümlendirmeyi ilk başlatan o değildir, isnadı olmayan birçok hadisi rivayet etmiştir, önceki kitaplardan alırken çok dikkatli davranmamış ve isnattan çok metne önem vermiş" şeklinde iddiaları olduğu zikredilmiştir (Sezgin, 2008: 1/221; el-Ömeri, 1983: 240-242). Ancak Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eserinde bu konular ile ilgili şöyle demektedir: "Buhârî'nin kendinden önceki edebiyattan bu şekilde faydalanış devrinin bir adetydi.", "Daha evvelki kitapların bablarına tabi olma keyfiyeti Kutub-u Sitte'nin hepsinde müşahede olunmaktadır.", "Buhârî'nin kendinden evvelki edebiyata tabi olduğunu ve *Sahih*'in bablarını tanzim ederken kendine tekaddüm eden tasnif faaliyetini uyduğunu söylemekle heralde, onu şahsi tasarruftan mahrum etmiş olmuyoruz. O kendi intihap kabiliyetini ve bunların telifindeki kabiliyetini her hadis alışında gösterebiliyordu." (Sezgin, 1956: 82). İsnadı olmayan birçok hadisi rivayet ettiği yani eserinde 1341 adet muallak hadis olduğu iddiasını da Sezgin, bizzat açıklamakta ve bu durumu Buhârî'nin çok değişik kaynaktan ayrı ayrı veya aynı anda istifade etmiş olmasına bağlamıştır ve bizzat kendisi örnekler vererek bu tür hadislerin gerçekte isnadlarının bulunduğunu tespit etmeye çalışmıştır (Sezgin, 1956: 83-85). Yine Sezgin, Buhârî hakkında "Onun eseri sadece eski eserlerin derlenmesidir." yerine şunları demiştir: "Buhârî'nin *Sahih*'inin herhangi bir şekilde başlangıç teşkil etmediğini, kendinden evvel mevcut zengin bir yazılı hadis edebiyatının içinden, bu edebiyatın bir nevi hülasesi mahiyetinde ortaya çıktığını gördük." (Sezgin, 1956: 103). Tarık Muhammed Awrahim'in de dediği gibi aslında Fuad Sezgin, müsteşriklerin Buhârî tüm hadisleri başkalarından işitmiştir, herhangi bir yazılı kaynağı yoktu ve bu yüzden onun rivayet ettiği hadislere güvenilemez gibi iddialarını çürütmek için *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eserini telif etmiştir (Awrahim, 2017: 373).

Fuad Sezgin'e yönelik bir başka eleştiri ise İranlı Muhammed Takî tarafından dile getirilmiştir. Takî, şöyle demektedir: "Sezgin'in İran'da bizim sahip olduğumuz eserlerden haberi yokmuş, bu yüzden bakıyoruz ki; o bazı yerlerde bizden uzak düşmektedir." Yine

İranlı Ağa-ye Rahîmî ise şöyle demiştir: “İslamî ilimlerin tarihi ve eser sahiplerinin halleri konusunda tarafsız olunmalıdır. Sezgin ise yazdıklarını bir mezhebe bağlı olarak yazmıştır. Örneğin Sezgin, Şiiilerin Kur’ân’ın cem edilmesine dair görüşlerini zikretmemiş, hadislerin yazımında Ehl-i Sünnet’ten birisi gibi hareket etmiş, Şii olan tarihçiler hakkında sadece Ehl-i Sünnet kaynakları ile yetinmiştir.” Bu eleştirileri nakleden Ali Râd da eserinde Şii müellif ve eserlerine az yer vermiş olduğu için Sezgin’i eleştirmiştir (Râd, 1383: 30). Yine İranlı bir araştırmacı olan Hüseyin Muttaki, Farsça, Türkçe ve diğer dillerde yazılmış kaynakların bulunmadığını, Şii kaynaklara pek yer verilmemiş olduğunu ve sadece başlangıcından hicrî 430 yılına kadar yazılmış eserlerle sınırlandırıldığını ileri sürerek eser hakkında eleştirilerde bulunmuştur (MANUSCRIPTS.IR., 2019).

Yukarıdaki bazı Şii araştırmacıların eleştirilerine rağmen Fuad Sezgin’in vefatı üzerine İran’da önemli bir yeri bulunan Müessesese Hane kitap Müdürü Hüseyinpur, Habernigar-e Şebistan ajansına şu içerikte bir röportaj vermiş ve onu övmüştür: “Fuad Sezgin’in İslam’da Bilim ve Teknik adlı eseri İran İslam Cumhuriyetinde 13.’sü düzenlenen Uluslararası Yılın Kitabı oturumunda takdire şayan bulunmuştur. Fuad Sezgin, kurmuş olduğu Arap İslam Tarihi Müessesesi aracılığıyla birçok eseri ilim dünyasına tanıtmıştır. Bu nedenle İran’da da önemli ve saygı duyulan insanlardan biri olarak tanınmaktadır.” (SHABESTAN.IR., 2019). Burada zikredilmesi gereken diğer bir husus da Fuad Sezgin’in 2005 yılında İran’a bir ziyaret gerçekleştirmiş olduğudur.

Medine İslam Üniversitesi profesörlerinden Ekrem Ziya el-Ömerî ise, GAS’ı eleştirirken şöyle der: “Fuad Sezgin, Taberî’nin *Tefsir*’inde Mücahid’ten naklettiği rivayetleri senette adı geçen kişilerin tefsir eserlerinden aldığına inanır. Ancak Taberî, bu rivayeti direkt olarak Mücahid’in tefsirinden de almış olabilir ve bu daha güçlü bir ihtimaldir. Yine Sezgin, örneğin Taberî’nin *Tefsir*’i gibi eserlerde geçen rivayetlerden istifade ederek şu an için kaybolmuş tefsirlerin ilk halinin elde edilebileceğini iddia eder. Fakat bu meyanda Taberî’nin, bazı rivayetlere yer vermediği düşünülemez mi? Yine Sezgin, Hatîb el-Bağdâdî’nin yanındaki bazı eserleri rivayet etme icazetini Dımaşk’taki hocalarından aldığı zikretmiştir. Ancak Hatîb, Dımaşk’taki hocalarından değil de Bağdât’taki hocalarından bu icazetleri almıştır. Sezgin, bazen bir âlimden bahsederken sadece tek bir kelime zikretmiştir. Örneğin bir yerde bir ravi için sadece Ebân, deyip durmuş. Ancak o ravinin Ebân b. Ebû Ayyâş veya Ebân b. Sâlih olma ihtimali vardır.” el-Ömerî de, Buhârî hakkında söyledikleri için Sezgin’i eleştirmiştir. Yine o, bazı müelliflerin tercüme-i hallerini Sezgin’in eserinde bulamadığını ileri sürüp buna örnekler vermiştir. Bunların yanısıra el-Ömerî, Sezgin’in yer vermediği bazı yazmaları ve sadece yazmasını zikrettiği ama günümüzde basılmış olan eserlerin yeni baskılarını zikretmiştir (el-Ömerî, 1983: 235-248). el-Ömerî’nin yukarıda geçen bir eleştirisine konu olan Fuad Sezgin’in sözleri şöyledir: “Neredeyse tüm müfessirler, tefsir konularını Mücahid’ten almışlardır. Örnek olarak Taberî’de Mücahid’e dayanan rivayetlerin toplanması sonucunda Mücahid’in eserinin bir araya getirilmesi mümkün olabilir ve bunu farz edebiliriz.” Aslında Sezgin, sözlerinde temkine yer vermiş ve hadis ilminin bir yönteminin kaybolmuş klasik tefsir kaynaklarının ortaya çıkarılması için kullanılabilirliğini önermiştir (Sezgin, 1941: 1/56-58). Sezgin’in bu önerisinin sağlanması yapılabilir. Şöyle ki; eldeki Mücahid Tefsiri ile Taberî Tefsir’indeki Mücahid’e dayandırılan rivayetler kıyaslanabilir. Bu şekilde bu öneri hakkında daha doğru görüşlere ulaşılabilir ve net sonuçlara ve yargılara ulaşılabilir.

Dohuk Üniversitesi’nden Muhsin İbrahim Ahmed ed-Dûskî ise Sezgin’in GAS’ta Brokelmann’ın GAL’ına yönelik getirdiği eleştirileri ve düzeltmeleri konu edindiği bildirisinde, Sezgin’e yönelik bazı eleştiriler getirmiş ve bazı düzeltmelerde bulunmuştur.

Onun eleştirilerinden birisi şudur: Sezgin, İbn Abdilberr'e ait *et-Temhid* adlı eserin *el-İstizkâr* adlı eserinin özeti olduğunu zikretmiştir. Ancak bu doğru değildir. ed-Dûskî, her iki eserin mukaddimesini de getirerek bu iki eserin birbirinden farklı olduğunu dile getirmiştir (ed-Dûskî, 2019: 9-10). Yine Sezgin, *el-Hadîsu'l-fâik ve ve'n-nesimü'r-râik* adlı eserin Ebû Abdullah b. el-Hasen b Muhammed b Husrev el-Belhî'ye ait olduğunu zikretmiştir. Ancak ed-Dûskî, bu zatın hayatını yazan Hafız İbn Asakir, Muhyeddin el-Hanefi ve Hafız İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimlerin onun bu eserinden bahsetmediklerini öne sürmüştür (ed-Dûskî, 2019: 11).

SONUÇ

Prof. Dr. Fuad Sezgin'in tüm hayatının belki de tek amacı bugünün Müslümanlarının, Batı karşısında hissettikleri gereksiz ve yerinde olmayan mağlubiyet ve çaresizlik psikolojisinden kurtulmalarıydı. Zira ona göre medeniyet bir bütündü ve bugünkü Batı medeniyeti İslam medeniyetine, bilim ve kültür havzasına çok şey borçludur. Müsteşriklerle ve onların eserleri ile erken dönemde tanışan Fuad Sezgin, onlardan istifade ettiği gibi Batılıları üstün olduklarına inandıran amillere de şahit olmuştur. Batılıların İslam âlemine yönelik en önemli iddialarından biri Müslümanların ilk dönemlerinde yazıyı kullanmamış oldukları, rivayete dayalı birçok eserin sözlü gelenek aracılığıyla oluşturulmuş olduğu ve bilim teorisine ve pratiğine uzak oldukları şeklindeydi. Batının bilim ve teknolojik gelişmişliğini gören günümüz Müslümanlarının birçoğunda ise kendi medeniyetlerinin bilim, teknoloji, felsefe, sanat ve edebiyat alanlarında pek bir şey üretmemiş olduğu yanlış algısı hâkimdi.

Fuad Sezgin, hayatı boyunca yaptığı gerçekleştirdiği birçok çalışma ile Müslümanlardaki yanlış algıyı ve Batılıların gerçek olmayan iddialarını çürütmeye çalışmıştır. Bu meyanda Arab-İslam ilim ve kültür mirasını içeren eserleri bir araya getirmeye çalışmış olan Fuad Sezgin, GAS adlı eseri ile bu konuda büyük bir payeye ulaşmış, büyük bir boşluğu doldurmuş ve İslam bilim tarihine yapmış olduğu katkılardan dolayı da takdire hak kazanmıştır.

Ancak o da diğer insanlar gibi eleştiriden, hata ve yanlış yapmaktan müstesna değildir. Ayrıca onun eseri de yapılan ilavelerle daha da gelişmiş ve gelişecektir. Bu ise en çok Fuad Sezgin'in kendisini sevindirirdi. GAS adlı eseri bağlamında onu eleştirenler ve eserine eklemelerde bulunanların hemen hepsi eserin onun ve sözkonusu eserinin kadrini ve İslam ilim ve medeniyet havzasına sağlamış olduğu büyük katkıları dillendirmişlerdir.

GAS'a yapılan eleştirilerin bir kısmı Fuad Sezgin'in İbn Abbâs ve Buhârî ile ilgili bazı görüşleri ve Kur'an ile ilgili yer verdiği bazı rivayetler bağlamında olmuştur. Bu konuda aslında Fuad Sezgin'i yanlış anladıkları, onun Buhârî'yi küçültmek gibi bir amacı olmadığı bizzat onun sözlerinden anlaşılmaktadır. Sezgin'in amacı, Buhârî'nin önceden yazılmış bazı yazılı İslamî kaynaklardan istifade ettiğini ve onun eserinin onların bir nevi hülasası olduğunu belirtmektir. Yine Fuad Sezgin, iddia edilenin aksine talik hadislerle ilgili de aslında Buhârî'nin yöntem ve metodunu anlamaya oldukça gayret sarf etmiştir.

Fuad Sezgin'e yönelik eleştirilen bir husus da müsteşriklerden etkilenerek Hz. Osman ve Hz. Aişe'den naklettiği "Kur'an'da lahn vardır; Araplar bunları kendi lisanları ile düzelterekler" rivayetidir. Rivayet -sihhat derecesi bir tarafa bırakılırsa eğer- farklı anlaşılabilir ve yorumlanabilecek içeriktedir. Fuad Sezgin'in bu rivayeti serdettiği bağlam

da zaten farklı lehçelerden dolayı mushaflar arasında meydana gelen bazı farklılıklarla ilgilidir. Hz. Osman da tam bu nedenle mushafların tümünü bir mushafta toplamış ve onu çoğaltarak eyaletlere göndermişti.

Fuad Sezgin'e yönelik olarak eserinde ilgili bazı âlim ve müellifleri; onların tercüme hallerini, bazı mahtut ve yazma eserleri, onların buldukları yerleri zikretmemiş olması; bazen bir eseri sehven iki farklı esermiş gibi nisbet etmesi; bazen bir âlimin iki farklı eserini bir eser sayması veya eserinin özeti sayması; bazen de müellife ait olmayan bir eseri müellife nisbet etmesi veya bir müellife ait olan eseri bir başka müellife nisbet etmesi; bazı âlimlerin vefat tarihlerini yanlış belirtmiş olması; bazı ülkelere veya bazı ülkelerdeki kütüphanelere gitmemiş/gidememiş olması; bazı ravilerin künye ve nisbesini zikretmeyip sadece ismini zikretmekle yetinmesi; eserinde kendisini sınırladığı 430/1038-1039 tarih aralığını bazen aşmış olması; bazı başlıklarının içerik ile tam olarak örtüşmemesi gibi eleştiriler de yapılmıştır. Bu tür eleştirilerin çoğu her insanın çalışmalarında bulunabilir türdendir ve eseri yeniden basacak olanların bunlara önem vermeleri ve eserin aslını sadık kalarak gerekli düzeltmeler ve ilaveleri yapmaları gerekebilir. İlginç olan bir husus şudur ki; bazıları onu 430/1038-1039 bu tarih aralığını bazen aştığı için bazıları ise neden sadece bu tarih aralığı ile yetindiği için eleştirmişlerdir.

Fuad Sezgin'e yönelik bazı eleştiriler ise İranlılara ve Şiilere ait eserlerden ve görüşlerden yeterince bahsetmediği ve bunlara yeterince yer vermediği için İranlı Şii bazı araştırmacılardan gelmiştir. Sezgin'in eserleri incelendiğinde onun için Şii, Sünnî veya İslam dairesinde olan farklı bir mezhebin diğerinden üstün olmadığı anlaşılmaktadır. Onun yanında Müslüman coğrafyadaki herhangi bir yerin de diğer yerlere oranla bir farklılığı veya üstünlüğü yoktu. O kendisinin de ifade ettiği gibi Arapça olan genelde de yazma halindeki eserlere odaklanmış ve bulabildiği ve yetişebildiği tüm kaynaklara yer vermiştir. İranlı Şii bazı önemli ilim erbabının Fuad Sezgin'i ve çalışmalarını takdir ettiği de görülmektedir. Hem Fuad Sezgin'in İran'a ziyaretleri ve oradaki bazı kütüphane ve kurumlardan istifade ettiği de malumdur.

Sonuçta GAS'ın metoduna, içeriğine ve içerdiği tesbit ve önerilere yönelik her eleştiri ve ekleme onu daha da geliştirmektedir ve bir şekilde onun yazılma amacına da hizmet etmektedir. Eleştiriler ne kadar elzemse eleştirilerin eleştiri olup olmadığını ortaya çıkarmak, eleştirileri de eleştirip hem eleştirilene hem de eleştirilene katkı sağlamak da bu denli önemli olsa gerektir.

KAYNAKÇA

- Awrahim, T. (2017). el-Müerrih Fuad Sezgin ve Mefâhim sahhahehâ fî tarîhi'l-hadâreti'l-İslâmiyye. *Mukaddime Dergisi*, 8 (2), 365-386.
- Baliç, İ. (2013). Geschichte des Arabischen Schrifttums. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C. 14, s.37-38.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- ed-Dûskî, M. İ. A. (2019). Tashihâtü'd-Doktor Fuad Sezgin li-Brockelmann fi kitabihî Tarîhi't-Türâsi'l-Arabî. *Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu III*, Malatya.
- el-Ömeri, E. Z. (1983). *Dirâsâtün Tarîhiyyetün C. 1-8*, Medine: el-Camiatü'l-İslamiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere.

- Hansu, H. (2016). Kitap Değerlendirmesi: Fuad Sezgin: Arap-İslam Bilimleri Tarihi I. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 221-228.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk Nedîm. (1971). *el-Fihrist C. 1-2*. thk. Rızâ Teceddüdü b. Alî b. Zeynü'l-Abidîn. Tahran.
- İBTAV. (2019). 08.03.2019 tarihinde <http://m.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi> adresinden alınmıştır.
- Kâtip Çelebi, M. (1941). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- MANUSCRIPTS.IR. (2019). 22.03.2019 tarihinde <http://manuscripts.ir/fa/> adresinden alınmıştır.
- Râd, A. (1383), Târîh-i türâs-i Arabî ve müellif-i an. *Mecelle-ye Pejûheş-e Âyine*, Kum: 85, 15-30.
- Sezgin, F. (1956). *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Sezgin, F. (1987). *Tarih-e Nigâreşhâ-ye Arabî*. Cengiz Pehlivan (Çev.). Tahran: İntişârât-e Maarif.
- Sezgin, F. (1991). *Tarîhu't-türâsi'l-Arabî*. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Çev.). Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye.
- Sezgin, F. (2001). *Tarih-e Nigâreşhâ-ye Arabî, Cilt 1-4*. Komisyon (Çev.). Tahran: Vezaret-e Ferheng ve İrşad-e İslâmî.
- Sezgin, F. (2008). *Tarîhu't-türâsi'l-Arabî*. Abdullah b. Abdullah Hicâzî (Çev.). Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye.
- Sezgin, F. (2010). *Tanınmayan Büyük Çağ*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- SHABESTAN.IR. (2019). 10.04.2019 tarihinde <http://shabestan.ir/detail/News/714268> adresinden alınmıştır.
- Taşköprizâde, A. E. (1985). *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde Cilt 1-3.*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yasin, H. B., Ali, M. E., Kasım, H. & Halef, A. N. (1422). *İstidrakât alâ Tarihi't türâsi'l-Arabî*. Riyad: Darû İbnü'l-Cevzî.